

systému, jenž mohl oslovit hloubavé lidi a společenské vůdce, aniž by ztratilo prvek víry a osobní oddanosti, jak jí projevovali prostí věřící. Jestliže jsme se naučili oceňovat výjimečného ducha hebrejského náboženského myšlení, stalo se tak díky postupnému rozvoji vědeckých metod, které byly zahájeny řeckými literárními kritiky. Zůstává živou otázkou, zda křesťanskou teologii vyjádřenou v řeckých pojmech může církev, čelící výzvě další expanze např. v Africe a Latinské Americe, stále využít. Co však můžeme říci s jistotou, je, že takové otázky by nikdy nebylo možné položit, natož o nich přemýšlet, kdyby církev od svých řecky mluvících stoupenců nepřevzala umění přesného vyjadřování a racionální debaty.

BIBLIOGRAFIE

- Čtenáři neseznámení s řeckou literaturou si mohou udělat živý obrázek z R. LIVINGSTONE, *The Pageant of Greece* (Oxford University Press 1923). Tenýž autor rovněž vydal *The Legacy of Greece* (Oxford University Press 1921), sbírku esejů pojednávající o všech aspektech řecké kultury.
- Existují početné dějiny řecké filosofie; A. H. ARMSTRONG, *An Introduction to Ancient Philosophy* (London, Methuen 1965⁴; Torowa, N.J. Rowman and Allanheld, reprint 3. vyd., 1983) má tu výhodu, že dává bohatý prostor filosofům raně křesťanských dob.
- E. HATCH, *The Influence of Greek Ideas and Usages upon the Christian Church* (London, Williams and Norgate, 7. vyd. 1898 a reprinty) ještě stále rozhodně stojí za nahlédnutí. Podívejte se v knihovnářích či antikvariátech po frakturou psaných „The Hibbert Lectures 1888“. Bázliví at snad lépe začnou s Lecture II. Viz také: W. JAEGER, *Early Christianity and Greek Paideia* (Cambridge [Mass.], Harvard University Press 1962); H. CHADWICK, *Early Christian Thought and the Classical Tradition* (Oxford University Press 1966); R. A. MARKUS, *Christianity in the Roman World* (London, Thames and Hudson 1975), s vynikajícími ilustracemi.

16.

GNÓZE

KURT RUDOLPH

Psaní dějin závisí na mnoha předpokladech, což ztěžuje dosažení přetrvávajícího ideálu objektivity. Jednou z podstatných otázek je stav pramenů. Pokud jde o „gnózi“ či „gnosticismus“ – jak je tento pozdně antický náboženský proud nazýván od osmnáctého století – můžeme tuto otázku ilustrovat zvlášť jasně.

Přirůstek nových a hlavně původních pramenů a památek zásadním způsobem změnil průběh výzkumu v několika posledních desetiletích. V důsledku toho musíme, a taky tak učiníme, opustit starší názory. Ruku v ruce s kritickou analýzou pramenů šla i změna ve formulování otázek, na čemž má nemalou zásluhu *Religionsgeschichtliche Schule* („Škola dějin náboženství“) protestantské historické teologie na přelomu století. Tato situace ukazuje nový aspekt historiografie – stanovisko zkoumání.

V devatenáctém století bylo na gnostické sekty ještě stále z velké míry pohlíženo jako na raně křesťanské herese. Vědecké prezentace šly ve stopách církevních otců, kteří tento pohled zapřičinili. To všechno se změnilo s přístupem, jaký prosazovala Škola dějin náboženství. Vlivný církevně-historický výzkum, který vedl zvlášť A. von Harnack, byl nahrazen výzkumem nábožensko-historickým, jak ho praktikovali především W. Bossuet a R. Reitzenstein. Regionální perspektiva byla nahrazena perspektivou univerzálnější; teologická perspektiva perspektivou nábožensko-historickou. Tato změna stanoviska šla však ještě dále. Otázky byly formulovány tak, aby zahrnovaly nové přístupy sociologické, sociálněvědné, ekonomické a sociálněhistorické. Cílem bylo umístit gnózi do kontextu dějin idejí helénistického světa a pozdní antiky. Gnóze byla považována za součást nábožensko-filosofického protestního hnutí ukazujícího rozklad antického pohledu na svět. Zároveň byla považována za částečný pokus zvládnout sociální, politické a intelektuální problémy mezi Východem a Západem (Římem) vytvořením protikladu „nižšího“ a „vyššího“, podobně jako to učinila jiná náboženství a skupiny. Zahrnutí gnóze do rámce univerzálního ekumenického okruhu významně utváří dnešní bádání, a to přinejmenším do té míry, že tento výzkum není zaměřen pouze na nezbytné zpracování a analýzu pramenů.

Mluvíme-li o „gnózi“, uvádíme do moderního výzkumu a do moderních způsobů myšlení pojem náležející do raně křesťanských dějin a do jejich historického kontextu. Svůj původ má u teologů, v první řadě církevních historiků a u učenců zaobírajících se Novým zákonem. Označení „gnóze“ užívali již raně křesťanští autoři; první jistou zmínkou je 1Tm 6,20. Užívalo se jej pro skupiny lidí, kteří nebyli spokojeni s formulacemi víry a způsobu chování, jež byly předány a široce přijímány. Pokud jde o problém zla, jeho původu a vývoje a o problém místa a osudu člověka v kosmu, šly tyto skupiny svou vlastní cestou. Jejich myšlení dominoval dualismus, který můžeme ve starověkém světě nalézt v platonismu, v íránských a zoroastrických náboženstvích a který rovněž pronikl raným judaismem, jak je patrné z Kumeránu a apokalyptických spisů. Podrobené národy mohly chápat pravou povahu situace ve světě – v blízkovýchodní politice sahající až k Alexandrovi Velikému a pak znovu v aktivitách Římanů – jako vzniklou v prastarých dobách (*Urzeit*), kdy byl stvořen kosmos.

Takový pohled nebyl samozřejmě ničím novým, ale gnostikové jej chápali velmi radikálním a význačným způsobem. Počínaje biblickým vyprávěním o stvoření a vírou v absolutního, transcendentního Boha, většina gnostiků hájila poznání (*gnósis*), že tento svět je výtvorem pošelitého stvořitele, podřadného „demiurga“, jenž se pustil do práce bez svolení „neznámého Boha“ (*agnóstos theos*). Při stvoření mu pomáhali nižší andělé nebo planetární bytosti. Aby nejvyšší Bůh ukončil proces stvoření, poté co začal, měl pouze jedinou možnost: pustit se do lstivých protiopatření. S těmito protiopatřeními začal u lidských bytostí, jakožto u středu stvoření. Bez vědomí či souhlasu demiurga obdařil lidi božskou, ne-pozemskou substancí, nazývanou buď „Duch“, „duše“ nebo „Jiskra“. Tato substance umožnila lidem (tj. ideálnímu Adamovi) vidět skrze dílo podřadného stvořitele a uvědomit si pravý cíl lidsva – návrat do říše nejvyššího Boha, často popisované jako Království světa.

Telos („konec“) dějin je z gnostického pohledu definitivní rozpad kosmu. „Poznání“ (*gnósis*) těchto kosmologických a antropologických vztahů je samozřejmě nadpřirozené. „Těm, kteří mají poznání“ (*gnóstitoi*), je zprostředkováno skrze zjevení, které se může dít buď skrze posly, kteří jednájí podle instrukcí nejvyššího Boha, nebo skrze tradiční formu mýtu (tj. posvátného vyprávění) o událostech pradávných dob, které určují současný stav světa a lidsva.

Gnostikové chápali sami sebe jako „vyvolený lid“, jako elitu, jež na rozdíl od „tělesně smýšlejících“ pochopila těsné spojení mezi světem, lidstvem a spásou. Cílem gnostického učení je s pomocí „poznání/vhledu“ (*gnósis*) osvobodit vyvolené z okovů tohoto světa; to je význam „spásy“ v tomto kontextu. Nejedná se o osvobození z hříchu a viny, ale o uvolnění duše či ducha z těla a látky (*hylé*).

Celý aparát, jež si gnostikové v průběhu času vytvořili ze svých mýtů i ze své etické a devocionální praxe, směřoval k tomuto cíli. Jeho součástí byl „exegetický protest“ proti starším tradicím, to znamená, interpretace starších tradic takovým způsobem, jenž stál v protikladu k jejich původnímu smyslu. Pole působnosti zahrnovalo dvě věci. Za prvé jejich obvyklý „světa-se-straní“ asketický étos. Za druhé ideologicky nevyhnutelnou redukcí sakramentálních praktik ve prospěch spásy dosažené pouhým „poznáním/vhledem“ (*gnósis*). Libertinské rysy vzšle ze stejné touhy po překonání světa, jaké nalézáme v asketismu, jsou dosud doloženy pouze v heresiologických zprávách. Navíc postoj k sakramentálnímu rituálu nevyklučoval pokračování, reinterpretaci nebo znovuuštění starších náboženských ceremonií. Gnóze se nevyhýbala formálnímu uctívání. Jelikož byla gnostická komunita s výjimkou manichejců ustavena ve formě „doktrinální školy“ nebo „mysterijního klubu“ většinou pouze se základní organizací, blížila se navenek antickému způsobu sdružování.

Charakterizace gnostických přesvědčení a praktik, kterou jsme podali výše, je, jak jinak, pouze obecným náčrtem. Existují zřetelné rozdíly a jejich relativní význam se v textech, které jsou nám přístupné, značně liší. Přes mnohé výpůjčky ze starších i soudobých náboženství helénismu i císařského světa (asi druhé století př. Kr. až třetí století po Kr.) si gnóze udržuje poměrně autonomní náboženskou strukturu, kterou můžeme rekonstruovat z helénistických, raně židovských a raně křesťanských pramenů. Až do roku 1945 neměli badatelé k dispozici originální gnostické texty žádné z větví gnóze s výjimkou manicheismu. Původní manicheistické prameny byly objeveny v letech 1902–1914 a v roce 1930. Některé zprávy, včetně výtahů z textů, nám poskytují – přirozeně pod rouškou polemiky – církevní otcové z druhého až čtvrtého století. Mezi nimi zmíníme Iústina (zemřel r. 165), Eirénaia z Lyonu (asi 140–200), Hippolyta Římského (zemřel asi r. 235), Tertulliana (asi 150–223/5), Klémenta Alexandrijského (asi 140/150–211/215), Órigena (zemřel asi r. 253/254) a Epifánia ze Salaminy (315–403).

Nesnáze při užívání této literatury spočívají částečně ve stanoviscích spisovatelů – v gnostických školách viděli pouhé odchylky od pravé nauky, zplozené dáblem – a částečně ve vzájemné závislosti jednotlivých pramenů, což znamená, že pozdější autoři opisovali starší zprávy a sami k nim přidávali jen nepatrné nových informací. Heresiologové mají navíc rozdílné teorie o historickém původu gnóze v tomto světě a tyto teorie určují způsob, jakým prezentují svůj materiál. Iústinos a Eirénaios prosazují židovský původ, Hippolytos a Klémentés hledají předchůdce v řecké filosofii, Epifanios se snaží vystopovat svých osmdesát heresí k řeckým a židovským školám či sektám, ale čistě schematickým způsobem (srv. „osmdesát konkubin“ z Písnné písní 6,8). Starší bádání (tj. od časů F. C. Baura

a A. von Harnacka) nicméně dokázalo sestavit jasný obrázek svého předmětu, ačkoli jako dříve dominovala církevně-historická perspektiva.

Až do nedávných dob bylo k dispozici jen velmi málo původního pramenného materiálu. Citace, které nalézáme u heresiologů, nezabíraly více než padesát, šedesát stran. Takzvané *Corpus Hermeticum* („Korpus hermetických [tajných, esoterických] spisů“), jehož původ není dosud zcela vysvětlen, obsahuje několik řeckých pojednání, jejichž ráz je zřetelně gnostický. Na základě toho musíme vzít v úvahu silný vliv helénisticko-egyptských, tj. alexandrijských rysů. Příkladem je první text sbírky, známý v Evropě od patnáctého století jako *Poimandrés (Pustý lid)*. Jedinými rozsáhlými původními díly byly dva koptské rukopisy, přivezené do Anglie v osmnáctém století, avšak vydané až na konci století devatenáctého. Obsahovaly tzv. *Pistis Sophia* (Věra a Moudrost), dvě knihy *Teť* a čtyři fragmenty. Další gnostický kodex byl objeven roku 1896 berlínským církevním historikem C. Schmidtem; jednalo se o *Papyrus Berolinskiensis 8502*, poprvé publikovaný v roce 1955 a obsahující mezi jiným i dva spisy podstatné pro výzkum gnóze: *Tajnou knihu Janovu* a spis *Sofia Jesu Christa* (Moudrost Ježíše Krista). Konečně, mezi údajně gnostické texty náleží „Ódy Šalomounovy“ z koptské a syrské tradice a takzvaná „Píseň o perle“ z apokryfických Skutků apoštola Tomáše (kapitoly 108–113). Největší množství gnostické literatury jsme získali prostřednictvím malé křesťanské komunity mandejců, sídlící v oblasti dolního Tigrisu a Eufratu a iránské řeky Karún (v Chúzistánu). Detailnější znalosti o této komunitě máme však k dispozici až od konce devatenáctého století.

Závažnou událostí ve studiu gnóze bylo objevení třinácti koptských knih v Horním Egyptě, na místě nazývaném Nag Hammádí v roce 1945. Knihy nesou název *Nag Hammádí codices*. Objev byl detailně popsán teprve nedávno a tento popis je téměř stejně fantastický jako vyprávění o objevení komunity u Mrtvého moře (Kumrán). Celá událost však byla ještě více utajovaná a politické události bránily publikaci těchto důležitých textů více než jedno desetiletí. Egyptský velbloudář, jenž společně se svými bratry hledal úrodnější půdu, objevil nádobu obsahující cenné rukopisy. Protože pro ně nemohl najít kupce, prodal je za nepatrnou cenu a jejich další prodej nechal na káhirských obchodnících se starožitnostmi a různých překupnicích, kteří byli převážně Kopty (egyptskými křesťany). Prodej pokladů je v Egyptě přísně kontrolován, ale jelikož obchodování s cizinci může být velmi lukrativní, bylo dosaženo dohody, díky níž mohla být část nálezů v letech 1947–1948 dopravena do Evropy. Tato část je známá jako *Jungův kodex*, pojmenovaný po slavném psychologovi Carlu G. Jungovi. Bylo otázkou dalších dvou let (1946–1948), než se větší část nálezů konečně dostala do Koptského muzea ve Staré Káhiře.

První zpráva o nálezů byla publikována v roce 1948. V roce 1950 pak H.-Ch. Puech v Paříži zveřejnil první obecný přehled. V roce 1955 se objevil první detailní popis *Jungova kodexu*, dnes nazývaného *Nag Hammádí codex I.*, který byl následně uložen ve Švýcarsku (v roce 1975 byl převezen zpět do Káhiry). Trvalo téměř pět let, od roku 1956 do roku 1961, než se podařilo kodexy konzervovat a porádřit jejich soupis. Na konci tohoto období byl M. Krause v roce 1962 schopen porádřit velmi přesný popis toho, co kodexy obsahují. Naše porozumění jejich obsahu bylo opakovaně korigováno dalšími pracemi, dokud nakonec nebylo – v mezinárodní spolupráci vedené Institutem pro antiku a křesťanství v Claremontu v Kalifornii a financované organizací UNESCO – publikováno rozsáhlé faksimilní vydání v jedenácti svazcích. Svazky dohromady obsahují dvaapadesát spisů, většinou dříve neznámých, čítajících 1 153 stran. Okolo 90 procent z přibližně 1 257 originálních stran tak bylo zachováno.

Tento objev je jedním z nejrozsáhlejších rukopisných nálezů poslední doby. S vydáváním, překládáním do moderních jazyků (především němčiny, angličtiny a francouzštiny), komentováním a analyzováním se začalo brzy nato, co byly texty zpřístupněny jednotlivcům. Po H.-Ch. Puechovi to byl J. Doresse, jenž k tomuto úsilí přispěl významnou měrou. V německy mluvícím světě se texty staly známými díky vydáním a překladům A. Böhliga, M. Krauseho a dalších. Užitečný anglický překlad všech textů se objevil v roce 1977 (třetí opravené vydání v roce 1988). Existuje i studijní série publikací o textech (Nag Hammadi Studies, od roku 1971), v níž se objevilo i koptsko-anglické vydání. Koptsko-francouzské vydání vychází v Québecu od roku 1977.

Obrovský význam těchto nových pramenů je zcela zřejmý. Ačkoli dosud neexistuje přesné vysvětlení toho, jak sbírka vznikla a jaké byly kruhy, v nichž se jednotlivé spisy předávaly, většina z nich má gnostický původ (přinejmenším čtyřicet z dvaapadesáti). V každém případě se zdá, že celý korpus byl složen a užíván křesťanskými gnostiky. Z dokumentů, které byly kvůli ochraně umístěny do pouzder, můžeme určit, že místo jejich nálezů se nachází nedaleko od místa, kde byly ve starověku sepsány. Bylo to v oblasti egyptských mnišských sídel nazývané Chenoboskion či spíše Diospolis Magna (Théby) a Diospolis Parva. Pomocí paleografie můžeme také s jistotou určit, že dokumenty nemohly vzniknout dříve než v polovině čtvrtého století po Kr.

Zdálo by se, že se zde zabýváme sbírkou dokumentů složenou heretickými mnichy, proti nimž byly vedeny polemiky z Alexandrie, duchovního centra ortodoxního křesťanství té doby. Převažující asketický a enkratický (tj. zdrženlivý a odríkávký) charakter těchto textů tuto tezi ještě více podporuje. Horní Egypt byl velmi častým shromaždištěm či útočištěm heretických skupin, jako například manichejců; dále, podoby koptského jazyka jsou často označovány jako „dialekt

heretiků“ (*Ketzeraldialekt*). Především na úkor významu Alexandrie pod římskou nadvládou se kulturní centra posunula do Středního a Horního Egypta. Dokladem tohoto kulturního rozšiřování nejsou jen gnostické a manichejské texty, ale i nálezy klasických textů řeckých (např. Menandros). Z Horního Egypta rovněž pochází novoplatonik Plótinus.

Sbírka původního gnostického pramenného materiálu se tak značně rozšířila a postavila výzkum na zcela nové základy. Jelikož jsou texty téměř bez výjimky překlady z řeckých originálů (např. Tomášovo evangelium) a některé původně pocházejí z originálů syráckých, můžeme tyto originály samozřejmě datovat do dřívější doby, než je datace nálezu. Většina spisů je nyní datována do druhého a třetího století. Názvy některých z nich, jako např. Tajnou knihu o Janovi, zmiňují rovněž některé heresiologické prameny (např. Eirénaios z Lyonu).

Kromě své v zásadě gnostické náplně se jednotlivé texty liší ve svém přístupu. Můžeme je však uspořádat podle různých gnostických dělení, založených na heresiologických klasifikacích jednotlivých sekt. Podobně nás seznamují s poměrně širokým spektrem gnostických autorů. Vedle hermetických a určitě valentinovských textů jsou nejvýznamnější školy „barbelognostická“ a „séthovská“ (tato heresiologická označení sekt zde nemůžeme dále rozebírat, protože jsou velmi sporná), z čehož jasně vyplývá rozmanitost gnostických způsobů myšlení a působení. Texty nám rovněž zprostředkovávají nečekaný pohled do vývoje gnostických systémů a do gnostické zbožnosti.

Velký význam objevu spočívá v tom, že nás seznamuje jak se spisy křesťanskými, tak nekřesťanskými, které byly lehce upraveny z křesťanského hlediska. Jinými slovy, spisy demonstrují nezávislost gnostických spisovatelů na křesťanech, což potvrzuje tezi o nekřesťanském původu gnostického učení. Zároveň je zřejmé silné spojení s apokalyptickou a mimobiblickou židovskou tradicí. Starší a populární názor, že gnóze vyrašila na okrajích raného judaismu, tak již nemůžeme nadále pomíjet.

Na druhé straně můžeme nyní v prolínání gnostických a raně křesťanských myšlenek v křesťansko-gnostických textech vidět hlavní pozadí polemiky heresiologů většinou církve, kteří podle mého soudu rozpoznali nebezpečí, že by cizí myšlenkový svět mohl způsobit křesťanství újmu. Gnostikové nicméně časem přispívali k trojičím, christologickým a kosmologickým naukám. Byli často první, kdo takové otázky uvedli do diskuse, a tím nutili tradiční církve k zaujetí stanoviska. V tomto ohledu tedy měly jejich aktivity pozitivní hodnotu. Na nových textech je navíc tu a tam velmi zřetelná role řecké filosofie v gnózi; obzvláště užitečné byly texty v otázce role gnóze ve formování novoplatonismu. Objev kodexů z Nag Hammádí nám tak poskytl mnoho nových pohledů a zároven nečekaným způsobem určily program dalšího výzkumu gnóze.

Významné je, že na „dějiny působení“ (*Wirkungsgeschichte*) gnostického myšlení bylo vrženo nové světlo díky dostupnosti nových pramenů. To, co hlásala raně křesťanská historiografie, bylo v mnoha bodech zkorigováno. Vztah „oficiální (ortodoxní) církve“ ke gnostickým skupinám a teologům musíme považovat za velmi různorodý. Velmi aktuálním se dále znovu stal význam gnostických myšlenek a praktik pro porozumění mnoha spisům, jež jsou dnes zahrnuty do novozákonního kánonu – tohoto významu si byla vědoma již Škola dějin náboženství. Vždy musíme pamatovat na to, že novozákonní kánon obsahuje spisy z let 50–140 po Kr., což znamená, že existovalo dlouhé období, během něhož gnostické hnutí ovlivnilo nejen protiheretickou polemiku, ale i křesťanské učení. Teologické problémy se do určité míry objevily i při setkání s gnostickými koncepty.

Další vliv gnóze i organizovaného gnosticismu je součástí náboženských dějin pozdní antiky, středověku i myšlenek a filosofie moderní doby. V dřívějších dobách viděl J. G. Herder (1744–1803) v gnózi „první náboženskou filosofii v křesťanství“ a byl toho názoru, že utváření křesťanské teologie od druhého století je nemyšlitelné bez otázek, které gnostikové vznášeli. Teologické snahy Eirénaia, Klémenta Alexandrijského, Órigena, Lactantia i Augustina (díky jeho desetiletému příslušenství k manichejcům) byly do značné míry určeny jejich protivníky. Stav světa, problémy stvoření a spásy, status Krista Spasitele ve vztahu k Bohu a člověku Ježíši z Nazaretu, vztah mezi vírou a poznáním, smrtí a vzkrášením, dobrem a zlem, tradicí a výkladem – to všechno jsou témata, která gnostikové uvedli do diskuse, a protože se jejich pozice často značně rozcházel s oficiální křesťanskou tradicí, vyvolávala reakci.

Gnostické modely nebyly reflektovány pouze negativně ve snaze se od nich distancovat, ale často také poměrně pozitivně v proti-programech heresiologů. I v praktické a sociologické sféře měly gnostické základy přímý a hmatatelný význam pro vývoj církve, ať už jde o rozdělení moci a hierarchii v církvi (episkopální systém), vyloučení žen z vedení komunit (hájené především Tertullianem) či prosazení laiků do právní a hierarchické organizace státní církve.

Církve jen stěží unikla „gnostickému nebezpečí“. Když vliv gnostických systémů (zvláště valentinovských a markiónských, jež také náležely ke gnózi) ve druhém a třetím století ochaboval, objevilo se gnostické světové náboženství v Mezopotámii, tehdejší Persii – manicheismus. Jeho zakladatel, nadaný Persán Mání (216–277), vytvořil přízpůsobivý systém v duchu gnostického dualismu. Zřídil navíc dobře organizovanou církev vyvolených a katechumenů, jež svou misijní činností získávala nové stoupence. V této podobě se manicheismus od třetího do čtrnáctého století rozšířil téměř po celém tehdy „civilizovaném světě“ – přes Sýrii, Egypt, severní Afriku, Španělsko a Řím na Západě, přes Írán, severní

Indii, Střední Asii (kde byl v devátém století uznán za státní náboženství) a Čínu na Východě. Dokumenty tohoto zcela nezávislého náboženství – je nesprávné považovat ho za křesťanskou heresi, za kterou například byzantský teologové později podobně považovali islám – byly znovu objeveny v tomto století v různých jazycích v Egyptě (koptsky) a ve Střední Asii (Turfán/Mongolsko).

Zároveň s manicheismem se gnostické vlivy rozšířily i do křesťanského a islámského středověku. Na Západě vyvolávaly konflikt s katolickou církví v desátém až třináctém století bogomilové a kataři (či albigenští) a zcela jasně ukazovali, že církev se „stínu gnóze“ nezbavila. Nejúčinnější mocenský nástroj, jež měla křesťanská církev k dispozici, inkvizice, původně vznikl proto, aby tato hnutí vymýtil. Po likvidaci katařů, posledního velkého hnutí s pečeti gnosticko-manichejské síly, byly na Západě prvky více či méně typických gnostických systémů zachovány. Myšlenky a praktiky se často přizpůsobily měnícím se historickým okolnostem, čímž docházelo k jejich upravování nebo metamorfování. Mezi těmito prvky byly kosmologické, dualistické, antropologické a mytologické myšlenky, libertinské či asketické praktiky a vědomí esoterismu či elitářství.

Radikálně „světa-se-straní“ mystické a kabalistické skupiny však samozřejmě nejsou vždy motivovány gnostickým myšlením; s gnózí je však můžeme spojit přinejmenším v dějinách idejí. To platí pro mluvčí pozdějších náboženských filosofů, jako byli J. Böhme, F. W. J. Schelling a G. W. F. Hegel, které můžeme považovat za dědice gnostických spekulací o duchu. V této souvislosti můžeme ukázat také na novější teosofická, antroposofická, „existenciální“ a „synkretická“ hnutí (to všechno můžeme nalézt v současném hnutí „New Age“).

Význačování takových souvislostí však není vždy oprávněné, a to ze dvou důvodů. Za prvé, skutečný charakter pozdně antické gnóze s jejím nepřátelstvím vůči kosmu je až příliš často chápán chybně. Za druhé, magie, mystika a esoterismus jsou zcela bez uvážení pokládány za typicky „gnostické“, ačkoli tento názor je dnes předmětem kritiky. Bude ukolem budoucího výzkumu, jež je nyní podepřen lepšími materiály, aby dříve, než bude schopen podat přesný a historicky ověřitelný popis nositelů gnostického a manichejského odkazu, odhalil mnohem více chybných závěrů v dějinách idejí. V nedávné době se objevili někteří, kteří započali tuto snahu s odkazem na renesanci, ale zabývali se spíše dalším působením pozdně plátónské a hermetické literatury.

Východ, starobylá líheň gnóze i manicheismu, je dnes domovem posledních gnostické komunity. Jde o mandejece, křesťanů sektu v jižním Iráku a jihozápadním Íránu, která disponuje rozsáhlou literaturou ve vlastním jazyce i písmu, jež je, jak můžeme poznat, jednoznačně spjata s gnózí. Protože mandejece byli až do doby před několika málo desítkami let vytlačeni na okraj, jejich vliv je omezený.

Větší vliv v dějinách islámských heresí měl manicheismus a hermetismus. V raném islámu se životem ducha do značné míry zabývali „dualisté“ (*zandíqá*) a sabejci a podobně jako křesťanští gnostikové vyvolávali polemickou literární reakci. To obohatilo teologické i filosofické myšlení, počínaje samotným konceptem „poznání“. Také islámská mystika pokračovala v gnostických myšlenkách, jako například v myšlence „vesmírného člověka“. Manichejský světový názor můžeme vidět i v myšlení samotného Muhammada – v jeho cyklických poetických zjevení, k nimž jsou přidány další prvky.

Ale antická gnóze měla zřetelný vliv především ve skupině heretického ší'itského hnutí, o němž jsme nabyli přesnějších znalostí teprve v nedávné době. První stoupenci ší'itského extremismu se objevují v osmém století právě ve starých heretických centrech Sýrie a Mezopotámie. Setkáváme se u nich s jasně gnostickou spekulací o božství (theologúmena) a jejich novodobé následovníky najdeme v alawitech nebo nusajrovcích. V polovině devátého století se v Iráku objevili ismaelitě, karmatovci (*qarámítá*) nebo „stoupenci sedmého“, v jejichž starších tradicích se zcela zřetelně projevuje gnostické dědictví. Patří k nim i obávaní assassíní z dob křížáckých tažení a stejně tak i sekta drúzů, jež se objevila na počátku jedenáctého století a nyní ji můžeme najít v Sýrii, Libanonu a Izraeli. K ismaelitům patří také indiští khojové se svým vůdcem Aga Chánem a bohrové.

Udivující paralely najdeme mezi starým, základním a tradičním učením kosmologických a soteriologických mýtů a gnostickou mytologií. Světové i literární dějiny se zde navíc pozoruhodným způsobem opakují. Apokalyptické a pseudoepigrafické tradice jsou v průběhu času upravovány a reinterpretovány a dokonce se zapojují do rozsáhlejších systémů, jimž vévodí filosofie, zvláště novoplatonismus. Jednotlivá učení jsou sledována k dřívějším legendárním postavám, zvláště k 'Abdulláhu ibn Saba'. Heresiologové činí z Ibn Saba předchůdce gnostických ší'itů stejným způsobem, jakým dělají církevní otcové ze Simona Maga předchůdce gnostiků.

Studium islámských heresí se v poslední době stalo velmi cenným pro výzkum dalšího působení a vlivu gnóze. Ukázalo totiž, že i islám, druhé pokřesťanské světové náboženství (prvním byl manicheismus), má svůj „gnostický stín“. Tento stín nežil jen svým vlastním, nezávislým životem, pokračoval v tisíciletém hledání odpovědí na fundamentální otázky existence kosmu a člověka odděleně od oficiálních teologií a ve světě představ a pojmů ponechal volný prostor nekončící zvědavosti.¹

¹ Originální německá verze této kapitoly byla publikována v *Zeichen der Zeit*, 38, 1984, str. 217–221. Anglický překlad připravil Gregory D. Alles a přehlédl jej Ian Hazlett.